

ROMA DEVLETİ'NİN İKTİSADİ KRİZLERİ

Doç. Dr. Bülent TAHİROĞLU

Roma, ilk çağ uygarlıkları arasında tarih bakımından bize en yakın olanı ve kaynak bolluğu dolayısıyla, tarihi en iyi bilinenidir. Batı, kendi kültür, hukuk ve uygarlığının temellerini Roma'da bulduğu gibi, ekonomik yapısının da, Roma ekonomik yapısının gelişmesiyle oluştuğunu kabul etmektedir¹.

Ana karakteri bir tarım ekonomisi olan Roma iktisat tarihini. Krallık, Cumhuriyet, İmparatorluk devirleri şeklindeki siyasi tarihine paralel olarak şu devrelere ayırmak mümkündür: 1) İlkel bir tarım ekonomisi, 2) Siyasal yayılma ile birlikte liberal ekonomi ve bunun 3) Emperyalizme dönüşmesi ile a) Gelişme safhası b) Geçiş dönemi krizleri, c) Güdümlü ekonomi devreleri².

İktisadi meseleler, Roma'da bir doktrin konusu teşkil etmemiştir. Romalı hukukçular, daha çok, iktisadi hakları emniyete almaya ve halka refah yolunu açık tutmaya önem vermişlerdir. Ancak, Roma'da sosyal gerginlikler başladıktan ve sefalet tehlikesi belirdikten sonra, iktisadi meseleler fikir hayatında münakaşa edilmeye başlamıştır. Savaş masraflarının ağırlığı, işsiz kalabalıkların Roma sokaklarını doldurması, fethedilen ülkelerden gelen ürüne yerli çiftçilerin rekabet edememesi ve devletin iktisadi hayata müdahalesi geçim şartlarını ağırlaştırmıştır³.

Roma'da iktisadi hayatı bir düzene sokmak gereğini ileri sürenleri iki gruba ayırmak mümkündür: Birinci grubun önderleri Gracchus kardeşlerdir. Hedefleri orta halli sınıfı çöküntüden kurtar-

1) SAHİLLİOĞLU H., İktisat Tarihi Ders Notları, s. 11.

2) SAHİLLİOĞLU H., s. 11.

3) ERGİN F., İktisat, İstanbul, 1962, s. 31.

mak ve toprak ağalarının istibdadına son vermektir. Toprak reformu yapılmasını istiyor ve fethedilen ülkelerde Romalı asillerin geniş tarım alanlarını yok pahasına ele geçirmelerine karşı tedbir alınmasına çalışıyorlardı. İkinci gruptakiler ise, tarımın önemini belirten siyaset adamlarıdır. Bunlardan Cato Censorius⁴ (M.Ö. 232 - 147), iktisadî hayatta en önemli rolün tarıma düştüğüne inanıyordu. Tarımın ticarete göre, çok daha verimli olduğunu ve gerçek anlamıyla bir üretim teşkil ettiğini belirtiyordu. Tarım meseleleri üzerinde önemle duran diğer bir Romalı Varrodur⁵. (M.Ö. 116 - 27). Tarla ziraatinin yanında, ormancılık, meyvacılık ve hayvancılığın önemini belirtmiştir. Toprağı gelişi güzel sürmenin tam istifadeye engel olduğunu, hayvanların kümes veya mandıralarda bakımının daha verimli sonuçlar vereceğini düşünmüştür. Küçük mülkiyetin tarımdaki verimi düşürdüğünü ve toprak mülkiyetinin fazla parçalanmaması gerektiğini ifade etmiştir. M.S. I. yüzyılda yaşamış olan Columella da "De re rustica" isimli eserinde, tarımdan başka, hayvancılık ve ağaç bakımı konuları üzerinde durmuştur. Eserlerinde verdiği bilgiler hayret uyandıracak derecede doğrudur. Columella, tarımın Romada refahın temeli olduğunu, tarım krizinin ülkenin ekonomik hayatını sarstığını belirtmiş ve bu krize bir çare bulunmasını istemiştir. Tarım ürünleri fiyatlarının gittikçe düştüğünü ve kazançların tüccar elinde toplanmasını doğru bulmadığını yazmıştır. Varro'nun aksine, küçük mülkiyet sistemini ve kesif tarım usullerini tercih etmiştir⁶.

M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllarda lâtince konuşan çeşitli kavimler Latium ovasını işgal etmiştir. Bunlardan biri olan Lâtinler, geleceğin büyük şehri Roma'nın kuzeyine yerleşmiştir. Bu pek ürün vermeyen, İtalya'nın diğer bölgelerine göre daha bereketsiz toprağa

4) Cato, tecrübeli bir çiftçi idi. İktisadî fikirlerini tarım ve çiftçilik hakkındaki "De agri cultura" veya "De re rustica" isimli kitabında anlatmıştır. Pön savaşlarına katılmış, görevle Kartaca'ya gitmiş, oradaki hayat tarzı kendisinde nefret uyandırmıştı. **Delenda Carthago**: Kartaca yıkılmalıdır sözü, Cato'nundur.

5) Varro, çok eser bırakmış bir yazardır. Kitaplarının 620 cilt olduğu tahmin edilmektedir. Caesar zamanında Roma kütüphanesinin başındaydı. Tam metin halinde bize gelen eseri, tarım hakkındaki "De re rustica" dır.

6) ERGİN F., ss. 32-33.

rağmen, araştırmalar Latium'da birçok köyün varlığını ortaya çıkarmıştır. Bu fakir toprak üzerinde, çok sınırlı imkânlarla, tarım pek önem taşımamaktadır. Klâsik devir Romalıları, bu ilkel tarım ekonomisinin uzak hatıralarını saklamıştır. Roma bu kavimler arasında doğmuştur⁷.

İlk Romalılar, hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan bir topluluğu meydana getiriyordu. Bunun yanında ilkel bir tarım yapıyorlardı. (Geleneğe göre, Romulus şehrin sınırını iki beyaz öküzün çektiği bronz bir sapanla çizmişti. Ayrıca, Romalıların ilk dört kralı aynı zamanda çiftçilik yapıyordu). Tarım faaliyeti toprak mülkiyeti meselesini de beraberinde getirmektedir. Şehir ve civarındaki toprağın (*ager Romanus*'un) bir bölümünü Romulus, mülk olarak ailelere, yaklaşık yarım hektar olmak üzere dağıtmıştı. Toprağın geri kalan kısmı "gens" lerin mülkiyetinde idi, diğer bir kısmı ise bütün şehir halkının istifadesine açık orman ve çayır şeklindeydi. Krallık devri Roma'sında, kapalı bir ekonomiden pazar ve para ekonomisine geçilmiş, hayvan yetiştiriciliği yanında zamanla tarım, sanayi ve daha sonra, devrin ölçüleri içinde ticaret gelişmiştir⁸.

IV. yüzyıl başlarında Roma büyük bir iktisadi güç değildir. Bu devreyi belirleyen özellik, ekonomik zayıflığıdır: Kralların düşüşü, Etrükslerin gidişi, krize yol açmıştır. Bir yüzyıldan fazla bir süre, zorluklarla doludur. Batı Akdeniz bölgesinde iki büyük güç vardır: Güney İtalya ile Sicilya'nın Yunan kolonileri ve Kartaca. Roma'nın bir önemi yoktur⁹. Roma'nın IV. yüzyıldaki deniz faaliyeti uluslararası ticaretten çok, korsanlığa dayanmaktadır¹⁰. Sanayi maddelerini, buğday, zeytinyağı, şarap gibi ürünleri ithal etmek zorundadır. Kartaca ile yaptığı anlaşmalar, Roma'nın yayılma imkânlarını sınırlamaktadır. Bu durumu kabul etmek zorundadır, zira iç krizler yüzünden zayıf durumdadır. Kaynaklar, fakirlerin birçok talebinden söz etmektedir¹¹. 486 ve 367 yılları arasında yirmi iki toprak kanunu teklifi yapılmış, bunlardan sadece ikisi kanunlaşmıştır.

7) GAUDEMET J., *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967, s. 259.

8) SAHİLLİOĞLU H., s. 12 ve 14.

9) GAUDEMET J., s. 292.

10) BESNIER, *L'état économique de Rome de 509 à 264*, RHD, 1955, s. 215.

11) Tite Live, *Histoire Romaine*, II, 23, 27.

Savaşların ve yağmaların kurbanı olan, zaferin değil, tehlikelerin sonuçlarıyla karşılaşan *plebs*, kurtuluşu, fethedilmesine katkıda bulunduğu toprakların bölüşülmesinde bulunmaktadır. Borçların indirilmesi, buğday ve toprak dağıtımı gibi istekleri vardır. V. yüzyıl sonunda ve IV. yüzyıl başında bazı toprak dağıtımları olmuştur, fakat Senatus toprak dağıtımını üzerindeki tekeli korumak istemektedir. 376'da halk tribunu'su Licinius Stolon *plebs*'lerin isteklerine cevap vermek için kanun teklif eder: Bir toprak kanunu, her vatandaşın, *ager publicus* (kamu arazisi) üzerinde işgal edebileceği kısmı 500 *iugerum* ile sınırlar¹².

Roma devleti, III. yüzyıl başında, birçok problemler doğuran büyüme, genişleme krizine hâkim olmayı başarmıştır. *Plebs* zümresi kendisine katılmış, İtalya fethedilmiştir. Bu siyasî olaylar iktisadî büyümeyi de sağlamıştır. Nüfus çoğalmış, yeni ihtiyaçlar doğmuş, fetih savaşları, ihtiyaçları arttırmıştır. Bunlar, buğday alanı olan Sicilya'nın hedef oluşunu ve Kartaca ile olan rekabeti açıklar¹³.

Roma'nın en yakınından başlayarak, komşularıyla yaptığı savaşların ekonomik sebepleri uzun süre tartışılmıştır. Fakat, bu savaşların ekonomik bir takım sonuçlar doğurduğu tartışma götürmez. Savaşlar, Roma ekonomisinin yürütücü kuvveti olmuştur. Fetihler; geniş topraklar, yeni yatırım ve iş imkânları sağlamış, köleleştirilen esirlerden bol ve ucuz köle emeği elde edilmiş, ganimetlerden ve eyaletlerden alınan vergilerden Roma'ya büyük servetler gel-

12) GAUDEMET J., s. 293. Piganiol'a göre (La Conquête Romaine, Paris, 1967, s. 409). Appius, sürülmemiş toprakların ekimine izin veren ve tarihi bilinmeyen bir beyannameden söz etmekte ve bu işgal hakkı sınırlandırılmaktadır. Aile başına 500 *iugerum* (*iugerum*' yaklaşık iki buçuk dönümdür) şeklindeki sınırlamayı Licinius Stolo kanununun koyduğu kabul edilir (MÖ. 367). Fakat, bu tarihte, 500 *iugerum* şeklindeki sınırlama gerçek dışıdır. Bu kanunun, en fazla işgal edilebilecek arazinin sınırını 50 *iugerum* olarak sınırladığı kabul edilebilir. Şurası muhakkak ki, Cato'nun zamanında, *ager publicus* (kamu arazisi) üzerindeki işgal hakkını sınırlayan bir kanun vardır.

Romanistler arasındaki bu tartışma, dağıtılacak toprağın alanı hakkındadır. Fakat, belirli bir miktar toprağın dağıtıldığı muhakkaktır.

13) GAUDEMET J., s. 298.

miştir. Zaten, fetihlerin en önemli sonucu topraktı ve bunun bir tarım ekonomisinde önemi büyüktü. Pön savaşlarına kadar, İtalya'da kapalı, kendine yeten bir çerçeve içinde tahıl üretimine önem veren kapalı bir ekonomi vardı. Devamlı olarak büyüyen bir başkent ve hemen hemen devamlı seferde olan bir ordunun ihtiyaçları bu ekonomi kadrosunu zorlamış ve satış (pazar) için üretim ihtiyacını doğurmuştur¹⁴.

Roma'nın fetih politikasına yön veren iktisadî sebepler değildir. Fetihler daha çok, bağımsızlığı teminat altına almak amacını taşımıştır¹⁵. Diğer taraftan, fetihlerinin sonucu Roma ticaret hayatı doğmuş¹⁶, iktisadî gelişmeye elverişli bir ortam yaratılmıştır. Artık, ganimetleri sayesinde Roma uzak ülkelerden mal satın alabilmektedir. *Ager publicus*'un (kamu arazisinin) fetihlerle genişlemesi, mağlûp edilen şehirlerin yağması (meselâ Korent) Roma devletini ve fertleri zenginleştirmiştir¹⁷.

Ticaretin gelişmesi, eskiden tek servet olan toprak zenginliğini, bunun sonucu olarak *patricius*'ların iktisadî ve siyasi hâkimiyetini zayıflatmıştır. İş adamları, tüccarlar, armatörler, parayla oynayan kişilerden (bankacılar, sarraflar, gümrük mültezimleri, savaş malzemesi müteahhitleri) oluşan yeni bir sosyal grup meydana çıkmıştır. İlk ticarî şirketler, III. yüzyıl sonlarında, İspanya'daki ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulur¹⁸. Menkul servet, artık gayri menkul servetle yarışır hale gelir. Daha karmaşık, yeni bir yönetici grup ortaya çıkar¹⁹.

Fetihlerin elverişli bir ortam sağladığı Roma ekonomisi II. yüzyılda tam bir gelişme halindedir. Fethedilen ülkelerin toprakları geniş bir *ager publicus* (kamu arazisi) sağlamıştır. Fakat, topraklar ticaretin kendilerine yasak olduğu asillerin elindedir²⁰.

14) SAHİLLİOĞLU H., s. 16.

15) GAUDEMET J., s. 298; IMBERT J., Histoire Economique (Des Origines à 1789), Paris, 1965, s. 59-60.

16) BESNIER, s. 266.

17) GAUDEMET J., s. 298.

18) Tite Live, 23, 48.

19) GAUDEMET J., s. 299.

20) SAHİLLİOĞLU H., s. 17; GAUDEMET J., s. 428.

Tarım işletmelerinin amacı, köylüyü beslemekten çok, satışla kâr elde etmektir. Bir aileyi geçindiren ve ailenin iş gücüyle işletilen arazi satış için, kâr amacıyla üretim yapan, yüz hektarı aşan bir alanı kaplayan büyük mâlikâne (*latifundium*) durumuna gelmiştir. *Latifundium*'ların en yaygın olduğu yerler, Anibal savaşlarında tahrip edilen güney İtalya'dır. Küçük çiftçinin topraklarını satmak veya bırakmak zorunda kalması, sosyal dengesizliği daha da arttırmıştır. Tarım işletmesi, çoğu kere azatlı olan ve eski arkadaşlarına karşı çok sert davranan bir kâhya idaresinde köleler ve tarım işçileri aracılığıyla yapılır²¹.

Savaş ganimetleri ve haraçlar hazineyi beslemektedir. *Aerarium*'un (Roma halkının hazinesinin) önemli altın stoku vardır. Altın ve gümüş külçelerin tedavülü de oldukça fazladır. Bu maden bolluğu,

21) GAUDEMET J., s. 429.

Mâlikânesini yönetmesi konusunda oğluna pratik bilgiler veren Cato'nun "De re rustica" isimli kitabından *latifunium*'ların yapısı hakkında bilgi edinilmektedir: Cato'nun mâlikânesi 25 hektarlık bir bağ ile 60 hektarlık bir zeytinlikten oluşuyordu. Bunlar; sahipleri savaşlarda ölen veya bundan dolayı iflâsa sürüklenen bir çok küçük tarlanın senatör veya şövalyeler eliyle satın alınmasıyla toplanmıştı. Köle asıllı bir kâhya gözetimi altında bağda 16, zeytinlikte 13 kölesi çalışıyordu. Mâlikâne sahibi, artık eskiden olduğu gibi, ailesiyle kalıp işletmiyor, sadece aile ihtiyaçları için üretim yapmıyordu. Mâlikâneye geldiği zaman, arazinin en şirin yerinde yaptırdığı "villa urbana"sında kalıyordu. Kölelerinin kaldığı, araçların konup, hayvanların bırakıldığı binaları (*villa rustica*) ve ürünleri elverişli fiyat buluncaya kadar bekletebileceği depoları (*villa frumentaria*) bulunuyordu. Cato, bağını ve zeytinliğini parçalara bölüp, kiraya vermiyor, bunları bir bütün halinde, köleleri aracılığıyla işletiyordu. Ürünü toplamak için gerekirse, komşular birbirlerine yardım ediyor veya bu iş bir müteahhide veriliyor, o da köleleriyle gelip ürünü kaldırıyor.

Varro, M.Ö. 37'de yazdığı aynı isimdeki tarım kitabında, bu alandaki ikinci gelişmeyi gösteriyor: Tarım rejimi yeniden değişmiş, artık daha az emek isteyen hayvan yetiştiriciliğine önem verildiğinden, bağ ve zeytinlikler çayıra dönüştürülmüştür. Varro'nun halası, kendi mâlikânesinde ardıç kuşu yetiştiriyordu ve bu şekilde 50 hektarlık bir mâlikânedeki 30 bin *sestertius* kazanç sağlanabilirken, bunun iki katını elde ediyordu (SAHİLLİOĞLU H., s. 17; IMBERT J., s. 51).

paranın değerini düşürmüş ve fiyatların yükselmesine yol açmıştı. (Meselâ, Pön savaşlarının olduğu yüzyılda, fiyatlar 10 misli artmıştır). Bu pahalılık, orta hallileri ve daha kötü durumdakileri mahvetmiştir²².

İktisadî hayattaki bu değişiklikler para da değişikliklere yol açmıştır. Kapalı ve kendine yeten bir ekonomiden mübadele ekonomisine geçtikçe, paraya olan ihtiyaç artmıştır. Romalıların ilk para birimi *as*'tı. *As*, bir libre ağırlığında tunç bir külçe olup, oniki onsa ayrılıyordu. Bir libre 327 gram olduğuna göre, ilk para olan *as* ağır bir para olmalıdır. Ancak alış verişi hacmi büyük değildi. Paranın, ilk zamanlarda hem avarı kontrol ediliyor, hem de tartılıyordu. Bu kaba paraya "*as rude*" deniyordu. Kral S. Tullius madenin saflığını gösteren bir damga ile, alış verişte parayla ilgili işi, sadece tartıya bıraktı. Bu paraya "*as signatum*" denir. Bu şekilde krallık devrinde, para alanında kaba paradan işaret para düzeyine gelinmiştir. Rom'da III. yüzyıla kadar, tartı ile "*as signatum*" kullanılmıştır. Roma'nın ilk sayı parası, dökme tunçtan yuvarlak bir para olan "*as grave*" dir. Üç kişilik bir komisyon (*tres viri monetales*) tarafından "Iuno Moneta" tapınağında basılıyordu. (Yabancı dillerdeki "monnaie" ve benzeri kelimeler buradan gelir). Bu para 273 gr. ağırlığında idi. Daha sonra 327 gr. ağırlığında piyasaya çıkarılan "*as libralis*" 12 ons'a bölünüyordu. *As*, Pön savaşları sırasında, savaş finansmanı dolayısıyla, değer kaybına uğradı ve devalüasyon bu savaşların bitmesiyle sona ermedi. *As*, M.Ö. 89'da yarım ons geldiğine göre, ağırlığının 23/24'ünü kaybetmiş, küçük ödemelerde kullanıla nufaklık para durumuna gelmiştir. Dış ödemelerde, genellikle yabancı paraları kullanan Roma, ticaretin gelişmesiyle birlikte gümüş para bastırmıştır. Gümüş "*denarius*" 4,55 gr. ağırlığında basılmıştır. Pön savaşları sırasında bu para birimi de, ağırlık dolayısıyla değer kaybına uğrayarak ağırlığı 4 gr'ın altına düştü. Bu şekilde, Roma, Cumhuriyet devrinde "*mono metalist gümüş para*" rejimine girdi. M.Ö. 216 yılındaki altın para basımı başarılı olmadı. Roma'nın "*bimetalist altın - gümüş para*" rejimine girmesi için imparatorluk devrini beklemek gerekecektir²³.

22) GAUDEMET J., s. 429.

23) SAHİLLİOĞLU H., s. 14, 20 ve 21; GAUDEMET J., s. 429, n. 6.

Kartaca'nın düşmesi ve Doğu'nun fethiyle, Roma ticareti tam anlamıyla gelişmiştir. Akdeniz'e hâkim olan Roma bir donanma kurar. Fakat, ticaretin büyük bir kısmı ithalâttır. Roma çok tüketir²⁴, az üretir²⁵. Ödemeler, yabancı ülkelerle yapılan savaşların sağladığı altınla yapılmaktadır. Kara ticareti daha az önem taşır. İtalya'daki şehirlerle, İspanya ve Yunan şehirleriyle yapılır²⁶. Meselâ, Delos, M.Ö. II. yüzyıldan itibaren köle ticaretinin kârlı bir merkezi olmuştur. Strabo'ya göre, sabah gelen on bin köle akşam olmadan satılmaktadır. Köle emeğinin bu çoğalışı, kölelerin sosyal durumunu, iş piyasasını, siyasî şartları da etkileyecektir²⁷. Bakımlı bir kara yolu vardır ve daha sonra eyaletlere de yollar yapılacaktır²⁸.

Fakat, bu iktisadî değişikliklerin, ticaretin gelişmesinin, faaliyetlerin çeşitli olmasının, asillerde büyük servet toplanmasının, sosyal bazı sonuçları da ortaya çıkacaktır. Bunlar, III. yüzyılda Roma Cumhuriyetinin gücünü yaratan sosyal dengeyi bozmuştur. Akdeniz havzasına yayılmanın etkisi, iktisadî yapıda derhal hissedilmiştir. İtalya'nın esas geçimi tahıl tarımı idi. Roma, daha iyi ve ucuz buğday sağlayan bölgelere hâkim olunca, çiftçiler hayvan ve meyva yetiştirmeğe yöneldi. Fakat, bunun için gerekli olan sermaye o devrin çiftçisi olan küçük toprak sahiplerinde yoktu. Yerlerini, savaşlarda zenginleşmiş, nüfuzlu ve büyük ailelere bıraktılar. Orta sınıf halk, fetihler sonucu sayıları çok artan ve bedava çalışan köleler karşısında işsiz, parasız merkezlere yığıldılar²⁹.

Zenginlik, vatandaş olma niteliğinin sağlandığı hukukî eşitlikten daha etkili olarak, sosyal grupları birbirinden ayırmıştır. Askerî asil olan şövalyeler, iş adamları olmuştur. Askerlik, kendilerine zafeler ve ganimet sağlayana sadık olan paralı askerlere geçmiş,

24) Sardinya, Sicilya, sonra Mısır, Afrika ve İspanya'dan buğday, İngiltere'den kalay, İspanya'dan gümüş, Doğudan ve Mısır'dan altın, köleler, kumaşlar, sirk eğlenceleri için hayvanlar (GAUDEMET J., s. 430, n. 1).

25) İtalya'nın satabileceği pek az mal vardır: Zeytinyağı, şarap (fakat bu maddeyi, başka Akdeniz ülkeleri de üretmektedir), bazı yapılmış eşya (GAUDEMET J., s. 430, n. 2).

26) GAUDEMET J., s. 430.

27) IMBERT J., s. 56.

29) UMUR Z., Roma Hukuku, İstanbul, 1979, s. 76; SAHILLIOĞLU H., s. 16.

plebi oylarını satmıştır. Orta halli kişiler; savaşlar, Anibal'in işali, arazi sahiplerinin rekabeti sonucu yıkılmıştır. Köle yığınlarının artışı ayaklanmalara yol açmış, kitle halinde azat etmeler, romalı soyunu ve geleneklerini tehdit etmeye başlamıştır. Çeşitli vergilerin, gümrük vergilerinin, bayındırlık işlerinin ihalelerinin (yol, liman, anıt) veya silâh satışlarının zenginleştirdiği iş adamları, siyasî hayata müdahale eden ekonomik bir güç halini almıştır³⁰.

Eyaletlerle yapılan ticaret, tüccarların, veya efendileri için çalışan kölelerin elindedir. Doğulular (Suriyeli, Mısırlı, Yunanlılar), İtalyanlar ve Sicilyalılarla karışmıştır. Tüccarlar bir meslek grubu olarak bir araya gelmeye başlamıştır. Uzak bölgelere yapılan ticaret, eyaletlerdeki ödemeleri sağlayan, işyerleri Forum'da olan bankacıları ve sarrafları ortaya çıkarmıştır. Bu kişilerin faaliyetleri faydalı olmuştur, fakat amaçları çabucak ve ne pahasına olursa olsun servet sahibi olmaktır. Böylece, bu iktisadî gelişme, yeni, kazanç peşinde, geleneği olmayan, bazen ne yaptığını bilmeyen yeni bir sosyal grubu ortaya çıkarmıştır³¹.

Bu değişiklikler ve gelişmeler karşısında, Roma *civitas*'ı, siyasî rejimini değiştirmek, sosyal gruplar arasındaki uyuşmazlığa çözüm yolu bulmak, halkın sefaletten kurtulmasına yardımcı olmak, zenginlerin yolsuzluklarına engel olmak, hâkimiyeti altındaki kavimleri Roma dünyasında bir araya toplamak zorunda kalmıştır³².

Bir yüzyıl kadar süren kriz (M.Ö. 133 - 27) bu meselelere çözüm yolu bulmak için uğraşmıştır. Dört teşebbüs, diğerlerinden daha fazla olarak cumhuriyet rejiminin çökmesinde etkili olmuştur: Bunlar Gracchus'ların sosyal reform teşebbüsü, Sylla'nın aristokratik restorasyonu, Pompeius'un "principatus" u ve Caesar'ın diktatörlüğüdür³³.

Zaten M.Ö. II. yüzyıldan sonra, iki yüzyıldan beri devam eden yayılma ve yükselme devrinden sonraki durgunlaşan iktisadî hayat canlandırılmak istenmiştir. Korent, Kartaca gibi büyük malî merkezlere karşı sert tedbirlere başvurulmuştur. Bankacılar; Campa-

30) GAUDEMET J., s. 430.

31) GAUDEMET J., s. 431.

32) UMUR Z., s. 76 vd.; GAUDEMET J., s. 433.

33) GAUDEMET J., s. 433.

nia'da tunçla uğraşanların (zira Korent'in kendilerine rakip olan maden sanayii vardı) ve Kartaca'nın gelişmiş tarımını kıskanan Romalı çiftçilerin, yardımını elde ettiler. Bu egoist ve sınırlı politikayla, şaşırtıcı bazı kararlar açıklanmak istenmiştir: 168'de Makedonya madenlerin kapatılması (154'te tekrar açmak zorunda kalınmıştır), Verceil altın madeninde işçi sayısının sınırlanması, İtalya'da yeni maden yataklarının aranmasının engellenmesi, Alp dağları ötesindeki yerlilere bağ ekiminin yasaklanması gibi. Bazı durumlarda, Senatus'un, parayla uğraşanların çabuk zenginleşmesini engellemek istediği görülmektedir. Fakat asıl amaç, değerlerin azalışını durdurmaktır. Polybus, Norik kralığındaki yeni altın madenlerinin işletilmeye başlanmasının, bütün İtalya'da altın fiyatının üçte birine düşmesine yol açtığını yazmaktadır. Hazinesinin durumuna gelince, 167'den beri, vatandaşlardan vergi alınmasından vazgeçilmişti. Bu sıralarda Roma bütçesi oldukça zayıftı, yılda 20 milyon *denarius* olduğu sanılmaktadır. Halbuki 157 yılında, hazinede 25 milyondan fazla yedek para vardı. 150'ye doğru da, hazine, savaş tazminatlarından düzenli bir şekilde elde edilen gelirlerinden mahrum olmuştur³⁴.

Paraya ait güçlükleri, *as*'ın 1/6 libreden 1/12 libreye inen ağırlığı ve gümüş paranın ayarının bozulması da göstermektedir. Bununla birlikte, III. yüzyıldan itibaren, Akdeniz havzasındaki bakır fiyatlarının yükselmesi de, *as*'ın değer kaybını açıklayabilir. Zaten paranın sağlamlığı, 130 yılından önce *as*'ın ağırlığının azalmasıyla sarsılmıştı. 211'e doğru gümüş para *denarius* (kelimenin anlamından da anlaşıldığı gibi) on *as* değer taşımaktadır. Fakat, *as* devalüe edildiğinden 1 *denarius* 16 *as*'lık değere erişti. Hattâ, *as*'ın değer kaybının devamına rağmen, 1 *denarius*'un 16 *as* olması şeklindeki oran devam ettirildi ve imparatorluk devrinde de sürdürüldü. (*Denarius* ile *as* arasındaki 16 kat oranı, muhtemelen Gracchus'ların zamanındadır). *Denarius* da, Pön savaşları sırasında (4,55 gr. olan ağırlığı 4 gramın altına düşmüştü) değer kaybına uğramıştır. Fakat, alışveriş hayatında kullanılan para *as* olduğu için, borçlu için *denarius*'la borcunu ödemek daha elverişli oluyordu. *Denarius*'un da ayarı bozuldu: Gümüş *denarius*'a, 1/8 oranında bakır karıştırıldı. Yalnız kötü bir para basma tekniği yüzünden, *denarius*'un basıları, farklı de-

34) PIGANIOL A., s. 407, 409.

ğerler taşıdı. Bu reformu yapanların amacı, maden paranın değerini, harcayıcı bir politikanın muhtemel yansımalarına karşı korumaktı. Fakat, bu sefer sermaye sahipleri paranın değerini kontrol etmeye başlamışlardır. Değeri kontrol edilmiş para torbalarına bağlanmış ve tarih taşıyan kemik etiketler (*tesserae nummulariae*) bu durumu göstermektedir. Bunların bulunan en eskisi 96 tarihlişidir³⁵.

Denarius'un birimleri arasındaki "*sestertius*", H.S. harfleriyle³⁶ *as*'ın devalüasyonu sonucu, değeri çabucak 4 *as*'a yükselmiştir. *Sestertius* da ayarı bozularak tunç - bakır para olmuştur.

Spekülasyonun zirveye ulaştığı bu devir, yoksullar için eziyetli olmuştur. Yunanistan'da borçlarının kaldırılmasını isteyen fakirlerin ayaklandığı görülür ve Akdeniz havzasındaki köleler arasındaki uluslararası anlaşmalar, ciddi bir tehlikeyi besler. Fakat, Akdeniz'in bütün iş adamlarının gözü, "bütün dünyanın ortak yıldızı" Roma'ya dönüktür³⁷.

Cumhuriyet idaresi, siyasi büyüme ve yayılma krizlerinin doğurduğu içi savaşlar içinde son bulmuştur.

Roma İmparatorluk devri ekonomisi üç devrede ele alınabilir: a) Cumhuriyet devrinin bir uzantısı olan liberal ekonomi devresi (M.Ö. 31 - M.S. 193), b) Tabiat ekonomisine doğru kayılan krizlerle dolu geçiş devresi (M.S. 193-284), c) Tabiat ekonomisiyle yerleşen güdümlü ekonomi devresi (M.S. 284 - 476).

Augustus, Akdeniz havzasında imparatorluk sınırları dışında kalan yerlerin fethini tamamladı ve Akdeniz bir Roma gölü oldu. Sınırları içine çekilerek iç barışın korunmasına çalışılan (ilk) imparatorluk devrinde sınır olayları ve içte bazı ayaklanmalar olmuyordu değil, fakat cumhuriyet devri sonlarına göre, bunlar çok hafif kalıyordu³⁸. Augustus zamanından başlayarak, iki yüzyıla yakın bu barış sükûn devrine *Pax Romana* (Roma barışı) denir³⁹. İç güvenlik ve Akdeniz'de ulaşım ve ticaret güvenliği sayesinde 3.300.000 km²'ye

35) PIGANIOL A., s. 421-422.

36) H.S. : Libra libra semis'i ifade eden kısaltma. Daha önce kullanılan LLS ve IIS şeklindeki kısaltmalar H.S. şeklini almıştır.

37) PIGANIOL A., s. 422.

38) SAHİLLİOĞLU H., s. 22.

39) UMUR Z., Roma Hukuku Lûgatı, İstanbul, 1975, s. 151.

yayılan imparatorluğun nüfusu artmış ve II. yüzyıl ortalarında 70 milyonu bulmuştur⁴⁰. Bu sakin devre, ilkçağ kültürünün Akdeniz havzasına iyice yerleşmesine imkân vermiştir⁴¹.

İmparatorluğun III. yüzyılda karşılaşacağı siyasî, iktisadî ve dî-nî olmak üzere üçlü krizin⁴² belirtileri daha önce de ortaya çıkmaya başlamıştır. İktisadî kriz, siyasî durumu ağırlaştırmış, III. yüzyıldaki önemli siyasî değişikliklerin, bütün imparatorluk hayatı üzerinde derin etkileri olmuştur⁴³.

Bu krizin sebeplerini tek bir olayla açıklamaya imkân yoktur. Birçok sebep krizin ortaya çıkmasında rol oynamış ve birbirini etkilemiştir. İmparatorluk iktidarının zayıflaması, iktisadî hayatın düzeltilmesi için yapılması gerekli teşebbüsleri engellemiştir. Kısmen dış saldırılara bağlı olan iktisadî güçlükler devletin hareket imkânlarını azaltmıştır. Söz konusu sıkıntılar, diğer taraftan sosyal krizi ağırlaştırmakta, bu durum dinlerin başarı kazanmasını kolaylaştırmakta ve bu alanda da eski Roma bünyesi darbelere maruz kalmaktadır⁴⁴.

Roma İmparatorluğunda III. yüzyılda başlayan ağır çöküş devam etmiş ve Batı 476 yılında, Doğu'dan önce sona ermiştir. Siyasî bakımdan, Batı, Barbarların saldırısına Doğu kadar karşı koyamamıştır. 406 yılından itibaren Burgond'lar Galya'nın doğusuna yerleşir, 416 - 448 arasında Vizigot'lar güney batıda bir krallık kurar, 429'da Vandal'lar İspanya'ya geçer ve kuzey Afrika'ya hâkim olurlar. 476'da Odoakr son Batı Roma imparatorunu tahttan indirir. Doğu Roma İmparatorluğu ise, bilhassa Iustinianus devrinde (527 - 565) rahat günler de yaşayacaktır⁴⁵.

İktisadî krizin sebepleri arasında fetihlerin durması da vardır. Fetihler, imparatorluğun iktisadî refahını sağlamış ve bütün ticareti başkente yöneltmiştir. Cumhuriyet devrinin iktisadî gelişmesine yol açan, hareket ettirici kuvvet, esas olarak Roma'nın komşu-

40) SAHİLLİOĞLU H., s. 23.

41) UMUR Z., Lûgat, s. 151.

42) GAUDEMET J., s. 661.

43) IMBERT J., s. 88.

44) GAUDEMET J., s. 662-663.

45) IMBERT J., s. 88-89.

ları üzerindeki başarılı politikası olmuştur. İmparatorlar da, bu durumun farkındaydı: Traianus (98 - 117), Akdeniz havzasının en zengin altın madenleri olan Dacia'yı (bugünkü Romanya) fethetmiştir. (Daha önce de Caesar, Galya'dan altın hazineleri getirmişti). Doğuya doğru emin ticaret yolları sağlamak için, Arabistan, Palmir ve Mezopotamya'daki krallıkları hâkimiyet altına almıştır. Halefleri başarılarından yararlanmış, fakat askerî dinamizmin eksikliğinden, fetihler hemen hemen durmuştur. Hadrianus (117 - 138) Mezopotamya'yı koruyamaz ve Fırat'ın kuzeyine çekilir. Ayrıca, II. yüzyıl ortalarından itibaren dış tehditler de kuvvetlenir. Cermen akınları, Ren'i, Tuna'yı zorlar (Marcus Aurelius bu cephede komutayı kendi ele almak zorunda kalmıştır) ve Yunanistan, kuzey İtalya, Galya'yı tahrip ederler⁴⁶. Barbar uluslar karşısında güçlkle durabilen Romalılar örgütlü bir devlet karşısında, daha da güç hallere düşüyorlardı. Part'lar Anadolu içlerine kadar ilerlemiş ve Roma İmparatorunu esir almışlardır (260'da Valerius). Bu gibi olaylar imparatorluğun itibarını sarsıyordu⁴⁷.

Tabiat ekonomisine doğru geçilen bu devrenin özelliklerinden birisi de, siyasî karışıklıklar, merkez otoritesinin güçsüzlüğüdür. İmparatorluk görevi, irsi değildi. Bir imparator öldüğü veya iktidardan çekildiği zaman, Senatus, imparatorun halefini göstermek bakımından bir iradesi varsa, ona uyardı. Yeni imparatorun tayini hususunda, çeşitli yollar takip edilmiş, fakat esasında, krallık devrinde olduğu gibi, giden magistra'nın gelecek olanı tayin etmesi prensibi uygulanmıştır. Bazen bir ordu, *Senatus*'u zorlayarak kendi kumandanını imparator yapmıştır. Bu gibi durumların fiilî önemi bazen çok büyük olmuşsa da, hukukî bakımdan bir değeri yoktu⁴⁸. Fakat, bu iktidar kavgalarının, ülkenin iktisadî hayatı üzerinde çok kötü etkileri olmuştur. Zira, Senatus, muhafız birlikleri ve eyalet orduları bu konuda söz sahibi olmak istiyorlardı. Sonunda, mücadeleyi ordular kazandı. Fakat, bu sefer, adaylarını destekleyen eyalet orduları birbirine düştü. Adaylarını imparator yapmak için Roma'

46) IMBERT J., s. 79, 83.

47) SAHİLLİOĞLU H., s. 26; IMBERT J., s. 83.

48) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 95-96. Sahillioğlu'na göre ise (s. 26) İmparatorluğun yükselme döneminde, imparator olmanın kuralı belirlenmemişti.

ya veya birbirleri üzerine yürüyorlardı. Sınır boyları savunmasız kalıyor, dış saldırılardan korunamıyordu. Ordular, hasım tarafı tutan şehirleri tahrip ediyor, ekonomi bozuluyordu. Buna rağmen, ilk iki yüzyıl boyunca kan bağlarına dayanan, ordunun desteğiyle iktidara gelen belirli bir halefiyet (Severus'lar) tesis etmişti. Daha sonra, imparatorlar hızla değişmiş ve kanlı mücadeleler başlamıştır⁴⁹ 50 yıl boyunca (235-284) ordu imparatorları tayin etmiş veya indirmiştir. Senatus'un tanıdığı 26 imparatorun (diğerleri hesaba katılmazsa) sadece bir tanesi yatağında ölmüştür⁵⁰.

Sosyal dengesizlik de ortaya çıkmıştır. Fetihlerden yararlanmış olan orta halli kişiler (küçük tüccar, esnaf, küçük mal sahibi, çiftçi) III. yüzyılda rakipleri karşısında silinir, ortada zenginler ve aylık işsizler kahr⁵¹. Tarlaların terkedilmesi sonucu, çiftçiler vergi ödemez. Devletin gelir kaynakları azalırken, ordunun ihtiyaçları ve devamlı olarak artan bürokrasinin masrafları, hazine üzerinde ağır baskılar yapmaya başlar⁵².

Büyük toprak mülkleri, ticarî veya malî sermaye sahipleri, güçlü memurlar, İmparatorluğun ilk yüzyılından itibaren, o zamana kadar duyulmamış, görülmemiş bir lüks içinde yaşarlar. Bu garip durumun ise, iktisadî hiç bir faydası yoktur. Zenginliğe dayanan bir ekonomi; örf ve âdetlere, topluma ve devlete hâkim olmuştur⁵³.

Ayrıca, savaşlar ve soygunlar sebebiyle topraklarını bırakmak zorunda kalan küçük çiftçilerin şehirlere akını, durmadan büyüyen, İmparatorluğun beslediği ve meşgul ettiği (*panem et circenses*: ekmek ve sirk eğlenceleri) bir kitlenin oluşmasına yol açmıştır. Caesar, devletin dağıttıklarınla geçindiklerini ileri süren 300.000 Romalı bulmuştu. Listeleri gözden geçirdi ve yarıya indirdi. Fakat, Augustus devrinde yardım görenlerin sayısı yine 200.000'e yükse-

49) SAHİLLİOĞLU H., s. 26.

50) IMBERT J., s. 84.

51) IMBERT J., s. 84.

52) GAUDEMET J., s. 662.

53) Lâtin şairi Propertius şunları yazmaktadır: "Altın dürüstlüğü kovdu, adalete rüşveti soktu, kanunlara hâkim oldu ve kısa bir süre sonra hiç bir kural tanımayacak. Şunu önceden söylüyorum —inşallah vatanım bu söylediklerime inanır— Roma, bu gurur duyduğu zenginlikler yüzünden batacaktır".

liyordu. Bunlar, bedava olmasa bile, her ay çok ucuza, buğday alıyorlardı. Sayıları ve istekleri III. yüzyılda daha da artmıştır. Septimius Severus, buğday dağıtımına, günlük ve ücretsiz zeytinyağını da ekler. Zaman zaman et verilir. Aurelius (270 - 275) aylık buğday yerine, her gün ekmek sağlar, zeytinyağına et, tuz, şarap eklenir, hattâ gömlek ve mendil dağıtılır. Halkın hoşuna gitmek için yapılan bu hareketlerin iktisadi sonuçları çok kötü olacaktır⁵⁴.

Bütün bu olaylar dolayısıyla, bir tek sebeple bu krizi açıklamamanın imkânı yoktur. Birçok unsur, bu krizin ortaya çıkmasında rol oynamıştır.

İktisadi kriz, iç ve dış ticareti de felce uğratmıştır. İmparatorluk tahtı peşindekilerin yol açtığı iç anarşi, ticaret hayatını tahrip eden tohumları ekmiştir. II. yüzyıl sonunda; Antakya, Liyon, III. yüzyılda kuzey Afrika şehirleri ve çiftlikleri yakılıp yıkılır. İnsanlar öldürülür. Bu işkencelerden bıkan bazı eyaletler ayaklanır. Haydutlar bu durumdan yararlanır ve hemen her yerde ortalığı kırıp geçirirler. Bu olaylar, iç ticareti mahveder. Dış ticarete gelince, Roma her şeyi dışardan alıyordu. Doğuya her yıl yüz milyon *sestertius* geçiyordu. III. yüzyıldan itibaren Romadan, eyaletlere ve yabancı ülkelere akan altın bütün iktisadi sistemi durdurur. İmparator Aurelianus ticaretle uğraşanları ve besin maddelerini nakledenleri loncalara girmeye mecbur etmiştir. Mesleğin terki, bilhassa malvarlığının müsadereci ile cezalandırılıyordu. Devletleştirilen ticaret ise, daha kötüye gitmiştir⁵⁵.

Dış ticaret açıkları (bütçe açıklarıyla birlikte) paranın değer kaybına da yol açmıştır. İthalât ve bütçe açıklarını ek gelirleriyle karşılayacak fetihler olmadığından, aksine savunma savaşları hazine için yük teşkil ettiğinden, bütçe açıkları gelecekteki mali krizlerin kaynağı olacaktır⁵⁶. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında paranın değer kaybı yavaş ve önemsiz olmuştu. Augustus bimetalist bir sistem kurmuştu; *Aureus* (8,18 gr. altın) ve *denarius* (3,80 gr. gümüş). Sonraki ağır değer kaybı, Traianus'un Dacia'da altın madenleri fe-

54) IMBERT J., s. 84.

55) IMBERT J., s. 84.

56) SAHİLLİOĞLU H., s. 25.

tipleri sonucu durmuştu⁵⁷. Daha sonra ise, İmparatorlukta hiç bir altın madeni kalmamıştı.

Ordunun masraflarını ve memur maaşlarını ödeyemeyecek duruma düşen devlet de, en tehlikeli tedbire, yani paranın ayarını bozarak açıklarını kapatmak yoluna başvurdu. Bu şekilde, borçlarını ödeme konusunda önce nisbî bir kolaylık bulmakla birlikte, paranın gerçek değerinin azalması ve miktarının çoğalması yüzünden eşya ve hizmet fiyatları beş on katı yükselmeye başlayınca, devletin durumu eskisinden daha müşkül bir hal aldı. Vergileri de bu çürük para üzerinden tahsil ettiğinden, hazine elde ettiği gelirlerle, eski masraflarını karşılayamaz oldu⁵⁸. Paranın ağırlık ve ayarının düşürülmesi şeklinde başvurulan yol, paranın değerinin, dolaşısıyla satın alma gücünün de düşmesiyle sonuçlanıyordu. Eşya fiyatları, bu arada ayar olarak katılan madenin de fiyatı yükseliyordu. Para, kendi madenin maliyetini kurtaramadığı için, bakır olarak kullanılan ayar içine kurşun, kalay ve çinko karıştırılmaya başlanmıştır. Paranın ayarlanması, devletin kısa sürede borç yükünü bir bakıma hafifletiyordu. Fakat, uzun sürede, nakit para olarak tespit edilen vergi gelirlerinin etkinliğini azaltıyordu⁵⁹. Paranın değer kaybı, III. yüzyıl boyunca da devam etmiştir⁶⁰. Caracalla devrindeki (211 - 217) devalüasyon resmî ve önemli orandadır: *Aureus*'un ayarına dokunulmayarak ağırlığı % 11 azaltılmış ve çok miktarda basılan, *denarius*'un yerini alan yeni bir gümüş para (*antoninianus*) çıkartılmıştır. Bu iki paranın da değer kaybı, iktisadî durgunluğu gösterir. Altın paranın ayarı değiştirilmez, fakat çok az basılmaktadır ve ağırlıkları birbirinden farklıdır. Gümüş para *antoninianus*'un ağırlığı 5 gr.'dan 3 gr.'a iner ve ayarının düşüşü fecidir: Gallius'un devrinde (260 - 268) basılanlarda % 4'ten fazla gümüş yoktur ve katılan bakır bile pahalı geldiğinden yerini kurşun veya kalaya bırakmıştır⁶¹.

57) IMBERT J., s. 85; SAHİLLİOĞLU, s. 25.

58) BARKAN Ö.L., İktisat Tarihi, kitap II, İstanbul, 1950, s. 19.

59) SAHİLLİOĞLU H., s. 27.

60) GAUDEMET J., s. 662.

61) IMBERT J., s. 85; SAHİLLİOĞLU H., s. 27.

Yarı resmî bir para ortaya çıkar: Eski iyi paralar kaybolur (Gresham kanunu) ve alış verişte, değerleri ağırlıklarına göre hesaplanan maden parçaları kullanılır⁶².

Paranın devalüasyonunun (değer kaybının) sonucu, fiyatların derhal yükselmesinde görülür. 255 ve 294 yılları arasındaki sürede tahıl fiyatları 20 kat artmıştır⁶³. Augustus devrinde 3 *denarius* ödenen buğday miktarına 255 yıllarına doğru 16, 294 yılında 300 *denarius* ödeniyordu. Devlet, bu durumda çok az veya kötü tedbirler almıştır. Mısır'da idareye doğrudan doğruya bağlı bankalar bile, resmî parayı kabul etmeyecek duruma gelmişlerdir⁶⁴.

İmparatorluk para sistemi III. yüzyılda yıkıcı bir kriz geçirmiştir. Altın ve gümüş paralar tedavülde kalmış, bakır para değer kaybetmiştir. Para ekonomisi, tabiat ekonomisi karşısında gerilemiştir⁶⁵.

62) IMBERT J., s. 85.

63) GAUDEMET J., s. 662, n. 2; IMBERT J., s. 85.

Lâtincede şişme anlamına gelen *inflatio* kelimesinden alınan enflasyon terimi, modern dünyada, tedavüldeki para miktarının üretim seviyesine ve mal arzına oranla ölçsüz artış göstermesini ifade etmektedir. Enflasyonun en açık belirtisi, para kıymetinin düşmesi ve fiyatların yükselmesidir. Çağımız devletlerinde yabancı para (döviz) sıkıntısı ve enflasyon genellikle bir arada ortaya çıkan iktisadî ârizalardır.

Roma devletindeki iktisadî krizlerin paranın değer kaybı ve fiyatların yükselmesi gibi sonuçları, değişik iktisadî sistem, yapı ve yüzyıllar farkına rağmen, XX. yüzyılda da, aşağı yukarı aynı şekilde görülmektedir. Bunun en belirli örneği olarak, I. Dünya savaşının da etkisiyle Almanya verilebilir: (Roma'da da, savaşların iktisadî hayat üzerindeki etkisinden yeri geldikçe bahsedilmiştir). Almanya'da 1914 - 1918 yılları arasında tedavüldeki para miktarı 3 milyar marktan 21 milyara yükselmiş, toptan fiyatlar üç katı pahalılaşmıştır. Mütarekeden sonra, para 122 milyara yükselmiş, toptan fiyat endeksleri 1922'de, 1914 esasına göre, 44.000 yükselmiştir. Markın değerindeki düşme şu örnek ile tasvir edilmiştir: 1920'de 1 milyon markı olan bir kimse, bir fabrika satın alabilirken, bu tutar 1921'de bir köşkü almaya, 1922'de bir otomobil teminine ve 1923'ün ilk yarısında bir kat elbise yaptırmaya yeter hale gelmiştir. 1923 yılının ikinci yarısında ise, 1 milyon mark bir kâğıt yığımından başka bir şey değildir (ER-GİN F., s. 575, 627, 628 ve 753).

64) IMBERT J., s. 86.

65) PIGANIOL A., s. 26-27.

Paranın değer kaybı sebebiyle, hazine gelirleri masrafları karşılayamaz olmuştur. Bu sebeple nakit paraya dayanan vergi sistemini değiştirmek gerekmiştir. Vergileri; değeri durmadan düşen çürük para yerine, aynı olarak, erzak ve hizmet şeklinde toplamak zorunda kalınmıştır. Devlet paranın değerinin düşmesi karşısında, memur, ordu mensupları ve işçiler için asgarî geçim seviyesini sağlayabilmek amacıyla, onların maaş ve ücretlerini de aynı olarak, ekmek, zeytinyağı v.s. dağıtarak ödemeye başlamıştır⁶⁶. Bu şekilde, ülke iktisadî hayatında, para ekonomisinden tabii veya aynı ekonomiye geçilmiştir⁶⁷.

Devlet, memurlarla halkın büyük bir kısmının ihtiyaçlarını aynı olarak temin ettiğinden, fiyatlar narh listeleri ile tespit edilmek istenmiş ve bunun sonucu olarak çarşı ve para gerçek fonksiyonlarını kaybetmişlerdir. Artık ticaret ve pazar için üretmeyen köylü, ürününün de müsadere edildiğini görerek, üretimini kendi ihtiyaçları düzeyine düşürmüştür⁶⁸.

Bu olaylar, sosyal dengesizliği de getirir. Paranın değer kaybından en fazla zarar gören orta sınıf, bedava beslenen fakirlere doğru kayar. Fazla vergi ödemeyen zenginler, masraflarını azaltır. Villa yaptırma ve ziyafet verme gibi lüksler, iktisat hayatına canlılık getirerek çalışanlara ücret sağlayan süsleme ve güzelleştirme şeklindeki faaliyetleri sona erer⁶⁹.

Eskiden lüksün sonucu olan nüfusun azalışı, artık bu fakirleşmeye bağlanabilir ve durumu daha da kötüleştirir. II. yüzyılda başlayan bu kriz, III. yüzyılda ağırlaşmıştır⁷⁰. Zenginlerde hayat seviyesinin düşmesi, fakirlerde açlık, işgaller ve iç savaş korkuları nü-

66) SAHİLLİOĞLU H., s. 28.

Devrimizde de, ele geçen paranın devamlı değer kaybı dolayısıyla, satın alabileceği mal miktarının azalması iktisadî hayatı devamlı meşgul eden bir problemdir. Bu sebeple, ülkemizde 1979 yazında, bir işyerinde, grevdeki metal işçilerinin, ücretlerini 42 kilo demir karşılığı olarak istemeleri (Cumhuriyet Gazetesi, 26.7.1979), ilginç bir benzerliktir.

67) BARKAN Ö.L., s. 19; SAHİLLİOĞLU H., s. 28.

68) BARKAN Ö.L., s. 19.

69) IMBERT J., s. 86.

70) GAUDEMET J., s. 662, n. 3.

fusun azalmasıyla sonuçlanır. 250 yılında, imparatorluğu tahrip eden veba da ölümleri arttırır. Bilhassa tarım ve maden alanlarında görülen, fakat sonuçları herkes için çok kötü olan, çalışan kişilerin azaldığı görülür. Zira, bunun sonucu olarak, temel maddelerin üretimi düşmektedir. En sefiller, durumlarından kurtulmak için karışıklıklardan yararlanır. Galya, Sicilya, Mısır'da asker kaçakları, köylüler, işsizler tarım bölgelerini dehşete düşürür⁷¹.

Bütün imparatorluğu sarsan bu krize çare bulmak için, bir güdümlü, müdahaleci ekonomi, bir devlet sosyalizmi fikri ortaya çıkmıştır. Son imparatorluk devrinin imparatorları bunu deneyecek, fakat Batıda ve Doğu'da değişik sonuçlara varılacaktır⁷².

Roma İmparatorluğunun iktisadi teşkilâtı ve yapısı, birbirinden çok farklı ülkelerin bir idare altında ve iktisadi bir bütün teşkil edecek şekilde birleşmesini sağlamak istemişti. İktisadi bakımdan birbirinden farklı ülkeler, yeni hayat alanlarında, kendilerine düşen işleri başarıyorlardı. Fakat, bu ihtisaslaşma iyi sonuçları yanında, kriz ve karışıklık devrelerinde Roma'nın durumunu güçleştirmişti. Meselâ, Mısır veya diğer Önasya ülkelerinde büyük nehirlerin suladığı geniş toprakların tarım ürünleri anavatanla rekabet ederek, az verimli toprakların terkine veya tahıl tarımı yerine bağcılık, sebzeçilik gibi şekillerin hâkim olmasına yol açmıştı. Sonuçta, işsiz kalan vatandaşların birçoğu, tarlalarını büyük zenginlere satarak veya terk ederek şehirlere dolmuştu. İmparatorlar, eyaletlerden topladığı haraç vergileriyle ve mâlikânelerinden sağlanan büyük gelirleriyle, bu işsiz kalabalıkları beslemişti. Fakat, III. yüzyılda ağır yenilgiler, gelir ve paranın azalması, ticaretin durması sonucu iktisadi krizler şiddetlenmiştir⁷³.

Birikmiş servetler, hazinenin gelirlerinin kurumasının kötü sonuçlarının hemen ortaya çıkmasına engel olmuştu. Fakat, II. yüzyıl sonunda, krizin belirtileri hissediliyordu. Ayaklanmalar ve eşkiya, Yunan şehirlerinin çöküşü, malî krizler, şehir bağımsızlıklarının tahribi, vatandaşların askerden kaçışı gibi olaylar görülmeye başlamıştı. Ticaret alanındaki durgunluk, eyaletlerdeki zenginlerin servetle-

71) IMBERT J., s. 86.

72) IMBERT J., s. 86.

73) BARKAN Ö.L., s. 17-18.

rindeki eksilme, faal grupların çöküşü, hazinenin gelirlerini de azaltmıştır⁷⁴.

Bu sebeplerle, son imparatorluk devrinde, Doğu'da ve Batı'da devletin müdahaleciliği ile karşılaşyoruz. Diocletianus, imparatorluk iktidarını yeniden organize etmeye ve kuvvetlendirmeye gayret etmiştir. İmparatorluk 395 yılında ikiye ayrılmakla birlikte, hukukî birlik (ve bilhassa ekonomiye ait genel tedbirler) aynıdır. İktisadî yapıda temel bir dengesizlik ortaya çıkmıştı. Kişilerin faaliyetlerinin eksikliği yüzünden, imparatora bir tek çare kalıyordu: Üretimin ve ticaretin düzenli bir şekilde işlemesi için zorlayıcı tedbirlere başvurmak. Bu baskılar, bilhassa üç alanda ağır olmuştur: Para ve fiyatlar, mesleklerin düzenlenmesi, vergiler⁷⁵.

Altın paranın sağlamlaştırılması için *solidus* bastırıldı. İyi para basılması, Diocletianus'un ilk tedbirlerinden biriydi. Constantinus'un yayınladığı bir seri kural, para sistemini yüzyıllarca idare etmiştir. 4,5 gr. ağırlığında olan *solidus*'u (bütün anlamına gelen bu terim Fransızcaya "sou" olarak geçmiştir)⁷⁶ bastırdı. Yarım *solidus* (*semis*) ve üçte bir *solidus* (*triens*) de tedavüldeydi. Günlük hayatta kullanılan gümüş paralar da vardı. Paranın ağırlığının ve ayarının bozulmaması üstünde duruldu. 443 yılında III. Valentinianus; paranın sağlamlığının ve dokunulmazlığının, ticareti teşvik ettiğini ve malların fiyatlarının değişmemesini sağladığını beyan ediyordu. Fakat, altın para *solidus* dışında bu prensip uygulanamadı. Meselâ, gümüş paralar çok farklı ağırlıktaydı. Altın para sağlam kaldıysa da yeteri kadar basılamadı. Kıymetli madenler yenilenemediği, Doğudan satın almalar devam ettiği için, yerine yenisi konamayan altın piyasadan çekilmiş, *solidus* imparatorlukta bulunamaz olmuştur⁷⁷.

Roma, fetihlerinin sağladığı gelirlerle, eyaletlerden alınan vergilerle, Akdeniz ülkelerinin altınlarının çoğunu elinde toplamıştı. Bol ve ayarı düzgün Roma altını uzun süre Akdeniz piyasalarına hâkim olmuştu. Fakat, şimdi, fetihlerin açtığı maden kaynakları kurumaya başlamıştı. Yenilgiyle sonuçlanan savaşlar da, ülkeden bü-

74) GAUDEMET J., s. 662.

75) IMBERT J., s. 89-90.

76) IMBERT J., s. 90.

77) IMBERT J., s. 90.

yük miktarda altın çıkmasına yol açıyordu. Doğudan; ipek, kokular, inci ibi kıymetli evra ithali dolayısıyla zaten daima açık vermekte olan dış ticaretteki dengesizlik yüzünden iş adamları gerekli parayı bulamaz oldular⁷⁸. Fertlerin altın parayı eritmesi, imparatorluk dışına çıkarması, alıp satması yasaklanmıştır. Para, sadece ödemelerde kullanılacak ve kendisi bir mal teşkil etmeyecektir. Fakat, müfettişlere ve gümrükçülere rağmen, sermaye sahipleri ve spekülâtörler bu yasaklara uymamıştır. Hazine (altın para eksikliğine bir çare bulmak için) tunç para basmıştır. Açığı kapatmak için çok acele edildiğinden tedavüle sürülen bu paraların ağırlığı çok farklı olmuş ve para değer kaybetmeye devam etmiştir. Bulunması güç olan altının değeri, IV. yüzyılda, günlük hayattaki paraya göre, devamlı olarak artmış, bu durum Batıda V. yüzyılda da sürmüş, Doğuda ise, altının değeri, 422 yılından sonra düşmüştür⁷⁹.

Paranın değer kaybı, kaçınılmaz bir şekilde, fiyatların yükselmesinin yanında, yiyecek maddelerinde ihtikârı getirmiştir. İmparatorlar iki defa 301 ve 362 yıllarında fiyatları sabit tutmaya uğraşmışlardır. Bu konudaki en meşhur tecrübe Diocletianus'un 301 yılındaki "*De pretiis rerum venalium*" (satılık malların fiyatları) isimli emir-nâmesidir.

Bu belge, kıtlığın ve fiyat yükselişlerinin devletin sert bir müdahalesiyle önlenebileceğini zanneden bir zihniyeti göstermektedir. Bu emirname, karışıklık ve güçlük devirlerinde daima başvurulmuş "fiyatların tesbiti" tedbirinin tarihte görülen en geniş ölçüdeki misalidir. Diocletianus, bütün kötülükleri tüccar ve esnaf sınıfının para hırsına atfeden uzun ve sert ifadelerden sonra, yeryüzünde mevcut bütün malların fiyatlarını ve hattâ el emeklerinin ücretlerini tespit etmekte⁸⁰, stok yapanlar, fazla fiyat isteyenler ve ödeyenler için

78) BARKAN Ö.L., s. 18.

79) IMBERT J., s. 90.

80) Ayırımlar teferruata kadar inmektedir: Emirname, dört çeşit zeytinyağı için farklı fiyatlar tespit etmekte, büyük limonları (24 **denarius**), küçüklerinden (16 **denarius**) ayırmaktadır. Mermer işleyenin ücreti (60 **denarius**), taş yontanlardan (50 **denarius**) fazladır. Fakat, imparatorluğun çeşitli bölgeleri için tek fiyat konabilir miydi ve her satıcının yanında bir müfettiş bulundurulabilir miydi? Emirname ile bu konuda hiç bir olumlu sonuç elde edilememiştir (IMBERT J., s. 90).

ölüm cezası öngörmektedir⁸¹. Tedbirin doğurduğu sonuçlar o devir müelliflerinin eserlerinden bilinmektedir: Ticaret güçleştiği için mallar tamamen ortadan kalkmış ve bir müddet sonra emirname terkedilmiştir. O zamanın anlayışı, bu tür bir tedbir almırken, üretimi ve malların dağıtımını sağlamak için tüccar ve esnafı kötölemekten başka yollara başvurmak gerektiğini kavrayacak olgunlukta değildi. Emirname tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır⁸².

Devalüasyonun ve fiyat artışlarının en açık sonuçlarından biri değiş - tokuş sistemine dönüş oldu. Vergiler ve ödemeler aynı olarak gerçekleştirilmeye başlandı. Devlet de artık, kendi altın parasını kabul etmemektedir. Vergiyi altın olarak tahakkuk ettirdiği zaman, ons olarak istemekte (1/12 libre), bir ons için 6 *solidus* isteyeceğine 7 *solidus* talep etmektedir⁸³.

Bu olaylar, sadece altının azlığı ile açıklanamaz. Fertlerin psikolojik davranışları da önemli rol oynamaktadır. En zengin bankacıdan, en mütevazî dükkân sahibine, imparatorun en küçük memura kadar, herkes için paraya itimat kaybolmuştur. Altın, gümüş, hattâ tunç paralar mal olarak muamele görmekte ve tedavülden çıkmaktadır. O zaman da imparatorluk tabiat, değiş tokuş ekonomisine girmiştir⁸⁴.

Devlet, meslekler alanında da baskıya başvurmuştur. 320 - 360 yılları arası, imparatorların mâlik olduğu arazi, eskiden şehirlere ve tapınlara verilenleri de kapsayarak, durmadan çoğalmıştır. Bunların bir kısmı imparatora aittir (*res privata*), diğerleri toprağı işleyene aynı hak veren *emphyteosis* (uzun vadeli kira) şekline başvuran kâhyalara verilir. Bu uygulama, ilk imparatorluk devri Caesarları sisteminin devamıdır. Hattâ, Pertinax, ekilmemiş arazide çalışanlara mülkiyet hakkı tanımıştı. Theodosius 386'da, *canon* (ücret) ödeyerek, imparator hazinesine ait gayri menkullerin devamlı olarak bir ferde tahsis edileceğine (*ius perpetuum*) karar verdi. Roma tarım krizi, IV. yüzyıl imparator emirnamelerinde görülmektedir. İmparatorlar, eski verimli toprakların boş bırakılmasını önlemek amacıyla-

81) IMBERT J., s. 90.

82) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 137; IMBERT J., s. 91.

83) IMBERT J., s. 91.

84) IMBERT J., s. 91.

la, *agri deserti* (terkedilmiş arazi) için bazı mali kolaylıklar sağlayarak, bunların işlenmesini kolaylaştırmak istemektedirler⁸⁵. Bu arada miras hakkına da bazı sınırlamalar kondu. Mirastaki kötü toprakları iyi topraklar gibi işlemeyi üzerlerine almayanlar, mirastan vaz geçmek zorunda kalıyorlardı. Ancak, bu tedbirler bir sonuç vermiyordu⁸⁶. Bir mâlik, toprağını ancak işleneceğinin temin edilmesi şartıyla satabilirdi⁸⁷.

Devlet, politik ve sosyal davalar peşinde, isyanlar çıkarmaya hazır, işsiz ve güçsüz halk kalabalıklarının şehirlerde toplanmasını, köylerdeki vergi kaynaklarını kurutacak şekilde toprakların boş bırakılmasını engellemek için bazı tedbirler aldı. Bunların başında, herkesi bulunduğu yere ve meşgul olduğu işe bağlamak vardır. Devlet, işsizleri ve dilencileri zorla çalışmaya sevkettiği gibi, o zamana kadar akte dayanarak kiracı olarak çalışan hür çiftçilerin de, *colonus* olarak, işlettikleri toprağı terketmeleri yasaklandı⁸⁸. Halbuki III. yüzyılda, bir çiftçi mâlikten işlemek üzere aldığı araziye terkedebilirdi. 332 yılında, bir imparatorluk kararı (*decretum*) ile buna engel olunmuştur⁸⁹. Colonus, hukuk açısından hür olmakla birlikte (mülkiyet hakkı vardı, evlenebilirdi, adalet makamları önüne çıkabilir, ürettiği malın mülkiyetini devredebilirdi) hür insanla köle arasında bir durumda, bir tür toprak kölesiydi. Ne kendi isteği ile, ne de kendisini çalıştıranın rızası ile, araziden ayrılamayacak hale gelmekte idi. Arazinin mâliki, *colonus*'ları toprağı davet için, istihkak davasına benzeyen bir dava hakkına sahipti⁹⁰.

Colonus'luğun gelişmesi ile, büyük arazi de başka bir şekil alıyordu. Halkın çoğunluğunun ve devletin gelirinin azaldığı sırada, bazı zenginlerin geliri ve toprakları artmakta idi. Ortaya çıkan büyük arazi sahiplerine *potentiores* (kudretliler) denmekte idi. Bunlar, maliknamelerine kapanarak, şehirlerden uzak, gitgide daha bağımsız devletin yüklediği mükellefiyetlerden kurtulmaya çalışıyorlar, sahibi buldukları köyleri, buradaki fertleri, şehir ve devlet karşısında,

85) SAHİLLİOĞLU H., s. 29-30; IMBERT J., s. 92.

86) SAHİLLİOĞLU H., s. 30; IMBERT J., s. 92.

87) IMBERT J., s. 92.

88) BARKAN Ö.L., s. 21.

89) IMBERT J., s. 92.

90) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 138.

kendi himayelerine alarak yargı fonksiyonunu da yerine getirmeğe başlıyorlardı. Bunlar, devlet otoritesine rakip olarak, bir mahallî eşraf ve mütegalibe halini almışlardır⁹¹.

Colonus'ların toprağa bağlanması ile başlayan ve hür bir insanın sahip olması gereken medenî haklarını kaybetmesi ile sonuçlanan olaylar, sadece köylere ait değildir. Nitekim şehirlerdeki esnaf da, önce serbest meslek sahibi hür insanlar olduğu halde, zamanla bu durumlarını kaybetmişlerdir. Devlet kendilerinden azamî hizmet ve vergi sağlayabilmek için, loncalarını, hizmetinde çalışan resmî ve mecburî kuruluşlar haline soktu⁹². Mesleklerini yapmak için, o işle görevli memurlar haline gelmişlerdi. Zira, o zamana kadar özel teşebbüsün karşıladığı ihtiyaçları şimdi devlet karşılamaya çalışmakta idi. Her meslek sahibi zarurî olarak, irsen de bağlı olduğu *collegium*'lar halinde toplu bir hale gelmeye başladılar⁹³. Bunlar mesleklerinden de ayrılamazdı. İlk düzenlemeler, Roma'nın yiyecek maddelerini sağlayan *collegium*'lar (fırıncılar, kasaplar) hakkında oldu. Daha sonra, başta armatörler olmak üzere imparatorluğun bütün şehirlerinde, birçok meslek sahibi aynı düzenlemeye tabi tutuldu. Bu kurallara bağlı bir mesleğe giren, ondan ayrılamazdı, malları meslek faaliyetinin teminatıydı. Bu düzenleme, miras hukuku kurallarını da etkilemiştir: Eğer bir armatör, bir fırıncının mirasçısı olursa, daha az üyesi olan veya devlet için daha gerekli olan ilk mesleğini korumak zorundadır. Görev, artık mirasla geçer olmuştur ve bir mirasçı, *de cuius*'un (miras bırakanın) mesleğine devam etmek istemezse, terekeyi reddetmesi gerekir. Kişiler, gemilerin mâliki olmakla birlikte, deniz veya nehirde çalışan bütün gemiler, sonuç olarak devletin hizmetindedir. Bu şekilde; meslekler ve ticaret artık gerçek bir kamu görevi halini almıştır. Bazı *collegium*'lar kendi meslek faaliyetlerinin dışında başka bir kamu hizmeti de görmek zorundadır: posta, resmî taşımacılık, itfaiye hizmetleri gibi. Mesleğin kapsamına da müdahale edilmiş ve ülkeden madenî para, silâh ve zarurî maddelerin çıkarılması engellenmiştir. Barbarlara buğday, şarap, zeytinyağ, silâh, biley taşları, tuz ve bilhassa altın satışı yasaklanmış

91) BARKAN Ö.L., s. 22.

92) BARKAN Ö.L., s. 24.

93) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 137.

tır. Devlet, imâlatçı veya tüccar da olmuştur. Dokuma, boya, kuyumcu, silâh atölyeleri işletmeye başlamıştır⁹⁴.

Colonus'u toprağa, dolayısıyla mâlikâne sahibine ve işçiyi mesleğine bağlayan kararların sebepleri aynıdır. Devletin maliye sisteminin özelliği bu sonucu doğurmuştur: Belirli devlet hizmet ve vergilerini teşkilâtlı meslek ve görev loncalarına toptan vermek ve bu hizmetlerin ifasından onları müşterek olarak sorumlu tutmak. Bu meslek sahiplerinin, evlenme ve mallarında istedikleri gibi tasarruf etmek gibi hürriyetleri kısıtlandı. Her meslek zümresi dışı kapalı bir grup halini aldı. Kendi *collegia*'sı dışında evlenmek (zira çocukların mesleğinde güçlük çıkabilirdi) ve mallarını kendi meslek arkadaşından başkasına devretmek ve bağışlamak yasağı getirildi. Yeni iktisadi şartlara ve devlet maliyesinin icaplarına uyularak, yavaş yavaş insanların ve malların hukukî durumunda önemli değişiklikler meydana geldi. Bu arada, akit serbestliği ve şahsî mülkiyet anlayışıyla, ferdiyetçi ruh taşıyan Roma hukuku ilkeleri, eski Yunan ve İtalyan uygarlıklarının üzerinde kurulup geliştikleri iktisadi liberalizm yerine, devlet hizmetleri veya meslek loncalarının menfaatleri ile kısıtlı olan şartlı bir mülkiyet anlayışı hâkim oldu. Gerçi, hâlâ çiftçi toprağına ve işletme araçlarına, tüccar gemisine, esnaf dükkanına sahip gözüküyordu. Fakat, devletin meslek kuruluşlarının ve mâlikâne sahibinin, üstünde hakları vardı. Böyle bir mülkiyet ve tasarruf hakkının anlam ve niteliği değişmiş bulunuyordu. Devlet işletme araçlarına ve sermayelere, sahiplerinin elinde bırakmak, fakat idarelerinden sorumlu tutmak suretiyle el koymuş, eşya fiyatlarını, ücret ve kiralari dondurmak istemiştir⁹⁵. Bu bakımdan Roma'nın güdümlü ekonomi tutumu bir çeşit savaş sosyalizmi karakterini taşır⁹⁶. Devlet, büyük bürokrasisi ve bütün sınıfları ile bir devlet sosyalizmi rejimindeydi⁹⁷.

Son devirlerdeki karışıklıklara ve dış tehlikelere karşı devleti kuvvetli bulundurmak zorunda olan imparatorlar sıkı yönetim tedbirlerine başvuran askeri bir idare kurmuşlardı. Memurlaştırılan ve

94) IMBERT J., s. 92-93.

95) BARKAN Ö.L., s. 24-26.

96) BARKAN Ö.L., s. 26; SAHİLLİOĞLU, s. 31.

97) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 137.

ve ordulaştırılan halk kitlelerine iş ve ekmek bulmak görevini de devlet yüklenmiştir. Fakat, herkesi memurlaştırıp bütün meslekleri kamu hizmeti haline koyan bu devletçi idarenin başarılı olması için, her grubun faaliyeti arasında tam bir koordinasyonun bulunması şarttı. Diğer taraftan, bu çapta bir teşkilâtçılık, ülke iktisadı için tehlikeli bir durum da yaratmıştı. En küçük bir koordinasyon eksikliği, toplum hayatını altüst eden buhranlara sebep oluyordu. Fakat, bu hal önüne geçilmez bir zaruretti ve imparatorlar bu devletçi idareyi kurmaya, olayların baskısıyla ve adım adım sürüklenmişlerdir. Devrimizde devlet istibdadını kabul ettiren savaş devirleri sosyalizminin doğuşlarını hazırlayan şartlar, Roma'nın son zamanlarında da vardı. Geniş ülkelerin siyasî - iktisadî istismarı ile mümkün olan refah ve kolaylıklar devrinin bir tür lüksü olan liberalizmin ortadan kalkması, yeni şartlar altında gerekli olmuştu. Roma İmparatorluğu bu tedbirler ve teşkilâtı sayesinde bir süre daha yaşamak imkânını elde etmiştir⁹⁸.

Yalnız, devlet, iktisadî hayata müdahale ederken, daha âdil bir sosyal sistem kurmak ve üretim faaliyetinde ferdî kazanç hissi yerine sosyal hizmet kavramını getirmek gibi bir amaçla ve belirli bir ideolojiye göre hareket etmiş değildir. Amacı, mümkün olduğu kadar fazla vergi toplayarak içinde boğulmak üzere olduğu güçlükleri yenmek. Bu, görülmesi gereken kamu hizmetleri için, gelirlerin artırılmasına önem veren malî bir devletçilik uygulamasıydı⁹⁹.

Devlet, malî alanda da baskıya başvurmuştur. Devlet, bu devrelere kadar fetihlerin gelirleriyle yaşamıştı. Artık, fetihler bittiği gibi, masraflar artmıştı. İktidarı sağlayan, çoğu kere imparatoru seçtiren ordu, güdümlü bir ekonomi için gerekli olan memur kitlesi, pahalıya mal olmaktadır. Devletin işlerinin görülmesi için birçok vergiye başvurulmuştur¹⁰⁰.

Tarım ürünlerinden alınan vergi için, Diocletianus'tan itibaren her beş yılda bir, malî birimlerin sayısını tespit amacıyla, genel bir sayıma başvurulmuştur¹⁰¹. Bir erkeğin çalışabileceği ve geçimine ye-

98) BARKAN Ö.L., s. 27-28.

99) BARKAN Ö.L., s. 28; IMBERT J., s. 88; SAHİLLİOĞLU H., s. 31.

100) IMBERT J., s. 93.

101) SAHİLLİOĞLU H., s. 30; IMBERT J., s. 93.

tebilecek arazi miktarı (*iugum*) ve erkek çalışma gücü (*caput*) mali birim olarak kabul edilmiştir. Bu ikili ölçü, hem araziden, hem de çalışandan vergi almayı sağlıyordu. Çok küçük topraklardan veya çalışamayan kişilerden vergi almak gibi adaletsizlikleri önlüyordu. Bir kadının çalışma gücü ise, yarım *caput* olarak değerlendirilmiştir. Madeni paranın ortadan kalkışı dolayısıyla, vergiler çoğu zaman aynı olarak alınıyordu¹⁰². Bu yokluk, mahkeme kararlarını da etkilemiş olmalıdır: Nizam harici usulde, nakit para kıtlığı dolayısıyla, mahkûmiyetin konusu, meselâ şu kadar buğday gibi, paradan başka misli bir eşya bile olabilirdi¹⁰³.

III. yüzyıl başında, Caracalla'nın ticaret ve sanayi alanında koyduğu vergiyi, Constantinus genişletmiştir. Dört yılda bir ödenen bu vergiye, tüccar olmasa da, bir işle uğraşan herkes (fahişeler dahil) tâbiydi. Mallardan da; gümrük, şehre giriş, satış gibi vergiler alınıyordu. Bu verginin konulması sonucu, satıcılar istedikleri yerlerden değil (zira bu hürriyet vergi kaçakçıları için elverişliydi), dükkanlarında veya izin verilmiş resmî pazarlarda satış yapabiliyorlardı¹⁰⁴.

Bu güdümlü ekonomi, bazen karışıklıklara yol açmışsa da, sonuçları her yerde kötü olmamıştır. Batıda, cermen istilâları sonucu başarıya ulaşamadıysa da, Doğuda imparatorluğa elverişli şartlarda yaşamaya imkân vermiştir. Fakat, devletin her şeyi düşünmesine ve fertlerin karşılaştığı her iktisadî durumu düzenlemesine imkân yoktu. Zaten, fertlerin de değişik tepkisi görülmüştür. Büyük arazi sahiplerinin, bu işgal ve iktisadî kriz devrelerinde otoriteleri ve zenginlikleri artmıştır. Karışıklık zamanlarında, değişmeyen ve üretici olan toprak, servet işareti olmaktadır. Köleler ve *colonus*'lar üzerindeki otoritelerinin yanında, hür köylülere, kaçak kölelere ve canından bezmiş ve hırpalanmış şehirlilere sığınma imkânı vermişlerdir. Çoğu kere, senatörlerden oluşan büyük arazi sahiplerinin, hiç olmazsa Batıda, şehirlerdeki otoritelere, daha sonra eyalet valisine verilecek bir hesabı yoktur. Malikânesi yeni bir iktisadî ve idarî birim olmuştur. Orada, bir pazar yeri, kilise, değirmen ve çoğu kere ceza

102) IMBERT J., s. 94.

103) UMUR Z., Roma Hukuku, s. 645.

104) IMBERT J., s. 94.

evi bulunmaktadır¹⁰⁵. Hür köylüler de, ülkeyi saran silâhli çetelerden korunmak, vergi toplayanlarla başa çıkabilmek için, malikâne sahibinin himayesine sığınmak istemektedir. Toprağını ona terketmekte ve adetâ *colonus* durumuna geçmektedir. Karşılığında, patronundan, adli ve idari makamlar önünde himaye görmektedir. Birçok kanun bu "patronaj" ı yasaklamıştır. Fakat, bu yöndeki gelişme, kanunî yasaklardaki tekrarların da gösterdiği gibi, önüne geçilemeyecek kadar güçlüdür¹⁰⁶.

Uluslararası ticaret; doğuluların (Yunanlıların, Suriyelilerin, esas faaliyetleri Doğuda olmakla birlikte bir kısmı Batı'ya geçen Yahudilerin) eline geçmiştir. Meselâ, 440 yılında, III. Valentinianus bölge *collegium*'larının karşı çıkmasına rağmen, Yunanlı tüccarlara, bazı şartlarla Roma'ya yerleşmesine izin vermiştir. Ticari vergileri kaldıran "barbar" kralların tanıdığı kolaylıktan da yararlanan doğulular, insanların yabancı mallara düşkünlüğünden çıkar sağlamış ve toptan ticareti ele geçirmişlerdir¹⁰⁷.

III. yüzyılın krizleriyle doğan ve kendini kabul ettiren başlangıçtaki ılımlı güdümlü ekonomi, sonraki yüzyıllarda genişlemiştir. İmparatorlar şartların baskısıyla devlet tekelleri yaratmış (Batıda, Doğudan daha azdır), vergileri çoğaltmış (daha önce fetihler dolayısıyla bunlara ihtiyaç duyulmuyordu), üreticileri ürettiklerine bağlamış, fiyatları sabit tutmayı denemişlerdir. Bu olayların, temel sebebi, önceki iktisadi hayatı altüst eden ve Roma'yı eyalet zenginliklerinden mahrum eden, devamlı siyasî karışıklıklarda, istilâlarda ve savaşlarda bulunmaktadır. Diğer taraftan, bu güdümlü ekonomi, kişinin teşebbüsünü tamamen kaldıracak kadar da katı olmamıştır. Kâr sağlayanlar, lüks hayat sürenler de vardır. Birçok metin, serbest ticaretin ve küçük teşebbüsün canlılığını göstermektedir. Roma İmparatorluğunun çöküşü, iç iktisadi sebeplerden değil, siyasî rakiplerinin öldüresiye vurmasındandır¹⁰⁸.

105) IMBERT'e göre (s. 95), bu büyük arazi sahipleri, daha sonraki feodal derebeylerine benzememektedir. Bunlar, arazilerini işleten ve kâr peşindeki vatandaşlardır.

106) IMBERT J., s. 95-96.

107) IMBERT J., s. 96.

108) PIGANIOL A., s. 110; IMBERT J., s. 95.

Kendilerini de aşan güçlüklerle karşılaşan imparatorlar, kanunlar, zorlamalar, bazen de yardımlarla krizlere çare bulmaya uğraşmışlardır. Duruma tam anlamıyla hâkim olamamakla birlikte, gayretleri sonuçsuz da kalmamıştır. Son imparatorluğun kurumlarına ve toplumuna yeni bir şekil vermeyi başarmışlardır¹⁰⁹.

Akdeniz, Batı Roma İmparatorluğundan sonra da, iktisadî faaliyetlerin merkezi olarak kalmış ve Doğu ile ilişkiler devam etmiştir. Fakat, arap fethinden sonra durum aynı kalmamış ve iktisadî ilişkilerin eksenini değiştirmiştir. Araplar; Suriye, Mısır ve kuzey Afrika'yı işgal ettikten sonra, 713 yılında Toledo'da Şam halifesi hâkimiyetini ilân etmiştir. O zaman yeni bir devir başlamış, Avrupa iktisadî hayatında Batı kendi içine kapanmış ve ticarî faaliyet kuzey bölgeleri, Sen ve Ren nehirleri arasına kaymıştır¹¹⁰.

Roma İmparatorluğunun son zamanlarında bağımsız birer prenslik şekline giren mâlikâneler, daha sonra savaşçı bir toplumun özelliklerine daha fazla uyarak ve bazı Cermen âdetlerini benimseyerek, Ortaçağdaki derebeylik rejiminin esaslarını hazırladılar. Daha bu devirde, tarım alanlarındaki tahkim edilmiş şatolarında, kalabalık kapıkulları ve maiyet askerleri ile yarı bağımsız hale gelen bu Romalı toprak zenginleri ile ortaçağ senyörleri arasında fark kalmamıştır¹¹¹.

Roma uygarlığını yıkan barbar kavimler, Roma'nın mirasından yararlanmışlardır. Çeşitli barbar krallar, Roma devletinin hukuk geleneklerini, dilini, vergilerini benimsemiştir. Romalıların altın stoklarından, Roma paralarına benzeyen paralar bastırmışlardır. Bu uzun iktisadî boğulma, son darbeyi vuran arap istilâsına kadar, birkaç yüzyıl devam etmiştir. O zaman da Roma Cumhuriyeti tarafından kurulan ve imparatorlukla zirvesine varan Akdeniz ekonomisi yıkılmıştır¹¹².

Cermenler, Roma'yı istilâ edip barbar krallıkları kurdukları zaman, mevcut düzenden daha iyisini, Roma dil, din ve kültürünün

109) GAUDEMET J., s. 662.

110) IMBERT J., s. 89.

111) BARKAN Ö.L., s. 23 (aksi fikir, IMBERT J., s. 95).

112) IMBERT J., s. 99.

yerine koyacak bir şey getirmemişlerdi. Nitekim; egemenlikleri altında kalan yerlerde, Romalılaşma etkisinin olmadığı uzak eyaletler dışında, lâtince asıllı diller (fransızca, italyanca ve ispanyolca) konuşulur. Roma dini olan hıristiyanlık yaşamış ve Roma hukuku benimsenmiştir. Cermenler, romalılaşmışlardır denebilir. Bu bakımdan kara Avrupa'sında bütünlük sağlanmıştır¹¹³.

Yabancı kavimlerin Roma İmparatorluğuna yüzyıllar boyunca, önce barış içinde, zaman zaman da büyük kitleler halinde ve istilâlar sonucu yerleşmelerinin ve bir süre sonra bağımsızlık kazanacak devletler kurmalarının, Avrupa tarihi üzerinde büyük etkileri olmuştur. Günümüz Avrupa milletleri bu istilâlarla, ayrı ırk ve uygarlıktaki insanların birbirleriyle karışması sonucu meydana gelmiştir¹¹⁴.

113) SAHİLLİOĞLU H., s. 33.

114) BARKAN Ö.L., s. 31.